

O'SMIRLARDA INTERNETGA TOBELIKNI OLDINI OLISH*Baysafarova Uljarxin Zavarshayevna**Toshkent shahar Yangiyo't tumani 336-maktab psixologi*

Annotasiya: Maqolada globallashtirish davrida turli yoshdagi shaxslarning internetdan haddan ziyod ko'p foydalanishi, turli internet o'yinlari va ularning insonlar psixikasiga zararli ta'sirlari haqida so'z yuritilgan. Kompyuter o'yinlariga tobeklik nafaqat bolalar yoki yoshlar balki yetuklik yoshidagi turli ijtimoiy kelib chiqishga ega bo'lgan shaxslardakuzatilmoqda. Internet va kompyuter o'yinlariga tobeklikni omillari bugungi kunda pedagoglar, psixologlar va shifokorlar tarafidan ko'p izlanishlar bilan muammo sifatida o'rganilayotgani mavzuning nechog'lik global muammo ekanidan darak bermoqda. Maqolada bugungi kunda virtual olam ta'sirini kuchayishi, shaxsdagi internet va kompyuter o'yinlariga tobeklikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari borasida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy ong, internet, virtual borliq, tobeklik, elektron, OAVlarning yoshlarga psixologik ta'siri, ommaviy kommunikatsiya, neyrolingvistik dasturlash, elektron o'yinlar.

Biz yashab turgan yangi dunyoda texnologiyalar misli ko'rilmagan darajada rivojlanmoqda va kompyuterlar oddiy, hatto zarur narsalarga aylandi. Internetning afzalliklari haqida hamma biladi, aksariyat odamlar undan nafaqat ma'lumot qidirish, balki virtual olamga haqiqatdan qochish uchun ham foydalanadilar. Virtual borliq - bu inson tomonidan kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda yaratilgan dunyo. Virtual reallikning so'ngi texnologiyalari sizga xayoliy dunyoga to'liq sho'ng'ish uchun ko'zoynak va dubulg'a yaratishga imkon beradi. Ular sizga haqiqiy hayotdan butunlay uzoqlashishga imkon beradi. Yangi texnologiyalar haqida bilib, odamlar virtual olamga shoshilishmoqda, ammo ular virtual haqiqatning psixologik ta'siri xavfli bo'lishi mumkinligini unutishadi. Bugungi kunda hayot muammolaridan qochib, boshqa dunyoga tushib ketishingizga imkon beradigan ko'plab qurilmalar mavjud. Virtual haqiqat tizimining rivojlanishi shu darajaga yetdiki, odam tom ma'noda ikkinchi dunyoda yashaydi, o'zini virtual olamga to'liq singdiradi. Virtual borliq bizga boshqa dunyoga tashrif buyurish, dam olish va muammolardan tanaffus qilish, shuningdek yangi hissiyotlarni olish imkoniyatini beradi, ammo uning salbiy tomonlari ham bor. Virtual olamga tez-tez sho'ng'ish bilan, odam o'z qahramonining roliga juda odatlanib qolishi mumkin, bu uning hayotdagi xatti-harakatlariga ta'sir qiladi. Shuningdek, odam vaqt boshqaruvini yo'qotishi va antisotsial bo'lishi mumkin. Internetga qaramlik psixologik muammolarni keltirib chiqaradi: Xo'sh, internetga haddan ortiq bog'lanib qolishi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin? Tobeklik

birinchi navbatda ziddiyatli xatti-harakatlar, surunkali depressiya, real ijtimoiy munosabatlardan virtual olamni afzal ko'rish, jamiyatdagi moslashish qiyinchiliklari, ijtimoiy noqulaylik, internetdan foydalanish qobiliyatining susayishiga olib kelishi mumkin. Internetdan foydalanish, o'smir shaxsida "o'qish" va "o'rganish"ga intilish o'rniga "izlash"ni afzal ko'rishni yuzaga keltiradi. Ko'pgina yoshlar ota-onalari tomonidan taqiqlangan saytlarga tez-tez tashrif buyurishlarini ochiq tan olishadi. Bu saytlar pornografiya va o'z joniga qasd qilish, terroristikni targ'ib qiluvchi, video o'yinlarga qaramlik va millatchi tashkilotlarni aks etiruvchilardir. Bundan tashqari, ko'plab buzg'unchilik maqsadida tashkil etilgan saytlar o'spirinlarda ruxsat etilganlik va jazolanmaslik ilyuziyasini shakllantirishini o'z oldiga vazifa qilib olgan. Bu ijtimoiy normalarni buzilishi, qilishi uchun javobgarlik hissini yo'qolishi, axloqiy qadryatlar tizimini izdan chiqarishi mumkin. Internetga qaram shaxslarning asosiy muammolari o'zini o'zi qabul qilish sohasidir. Qaram o'smirlar atrofdagilar bilan yaqin muloqot qilishda va o'zlarini namoyon etishida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ularda ko'p hollarda o'z "Men"i va tanadagi ehtiyojlarini anglashda ham jiddiy muammolar kuzatiladi. Bundan tashqari o'z-o'ziga baho hamda o'z-o'zini qadrlash mexanizmlariga ham jiddiy putur yetishi mumkin. Internetni jalb qilish ishni boshqarish istagi bilan bog'liq kompyuter dasturlari; ular boshqarishi mumkin bo'lgan ushbu moyillik inson munosabatlari sohasi va odamlarni manipulyatsiya qilishga urinishlari ko'pincha muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi, bu bolalarni yopiqlik holatiga hamda dezadaptatsiyaga olib kelishi mumkin. Zamonaviy bolalar kompyuter o'yinlari olami hamda ijtimoiy tarmoqlar kengayib borayotgan davrda o'sib, ulg'aymoqda. Bu quvonarli hol albatta. Biroq har narsaning me'yori bo'lmog'i zarur. Bolalar virtual olamning haqiqiy olam emasligini bilib borishlari shart. Ba'zan bolalar kattalar tomonidan nazoratsiz va ularning ruxsatisiz tarmoqqa tashrif buyurish imkoniga ega bo'lib qoladilar. Bolalar va o'smirlar Internet tarmog'ida sayr qilarkan, ularga umuman kirish mumkin bo'lmagan saytlarga duch kelishlari mumkin. Tabiiyki, bunday axborotlar qiziquvchan bola va o'smirni o'ziga ko'proq jalb etadi. Biror harakatni amalga oshirishda bolalarga qanchalik ruxsat etilmasa, ularda shunchalik yuqori darajada qiziqish uyg'onishi barchaga ma'lum. O'smirlar tarmoqdagi nosog'lom turmush tarzidan axborot beruvchi ayrim manbalarga duch kelsalar, yanada qiziqib, mazkur axborotlarga alohida e'tibor qaratishlari ehtimoldan holi emas. Shu sababdan kattalar farzand tug'ilgan kundan boshlab ulariga issiq choynak, qozonlarga yaqinlashish, pichoq, qaychi kabi o'tkir uchli narsalarga tegish mumkin emasligini onglariga singdirganlari kabi, tarmoqdagi axborotlar ham xavfli ekanligini tushuntirishlari, ularda axborotlardan to'g'ri foydalanish salohiyatlarini shakllantirishlari zarur. Albatta, Internet tarmog'i manbalari zamonamiz o'smirlari bilim doirasini, dunyoqarashini kengaytirishi bilan ayrim jihatlariga ko'ra ularning tarbiyasiga nafaqat salbiy, balki xavfli ta'sir ko'rsatishi ham mumkinligini

unutmasligimiz zarur. Yaqindagina ota-onalar bolalarning kompyuter o'yinlariga berilib, ularga bog'lanib qolishlari xavfidan cho'chib, oldini olishga harakat qilgan bo'lsalar, hozirgi vaqtda bu xavfga yana ijtimoiy tarmoqlar xavfi ham qo'shildi. Bolalar va o'smirlarning hovli va ko'chalardagi muloqotlari hozirda haqiqiy hayotdan asosan, aynan, cheti chegarasi yo'q ijtimoiy tarmoqlarga ko'chdi. Mazkur muloqotlar bolalarga shunisi bilan ham qiziqroqki, avvalo, tarmoqda o'zlariga ko'proq «do'st» orttirish imkoni mavjud. Tarmoqda muloqot qilarkan, bolalar o'zlarini omadli bola qilib ko'rsata oladilar. O'zgalar rovida o'zlarini taqdim etib, turli yolg'on dunyolarga berilib ketadilar. Uyatchang va tortinchoq bolalar uchun ehtimol tarmoqdagi muloqotlarning foydali jihatlari bordir, vaqti kelib, haqiqiy hayotda bu muloqotlar o'z samarasini berishi ham mumkin. Internet — bu deyarli barcha qiziqishlarni qondirish makonidir. Ba'zan tarmoqda ayrim axborotlarni izlab o'tirishning ham hojati bo'lmaydi. Ular har yerda o'zlari taqdim etilaverishi sababli osongina erishish mumkin. Zamonaviy pedagog va psixologlar hozirga qadar virtual muloqot bola shaxsiy shakllanishiga qanday ta'sir etishi haqida bir xulosaga kelmaganlar. Ayrimlar bu faqat salbiy xususiyatlarnigina shakllantiradi deb bilib, bolalarning insonlararo munisabatlarida o'zlarini tutish, histuyg'ularini namoyon etish va mimikalariga yomon ta'sir etishini ta'kidlasalar, boshqalar virtual muloqot zamonaviy kommunikatsiyaning juda qulay va yengil usulidir deb biladilar. Bolani Internetda muloqot qilishga o'rganib borishida, ularga tarmoqda umuman, o'z shaxsiy ma'lumotlari, uy telefoni raqami, manzili, shuningdek, ota-ona va yaqinlarining shaxsiy ma'lumotlarini berish mumkin emasligini tushuntirish zarur. Virtual «do'stlari» orasida yomon niyatli kimsalarga duch kelish xavfi va ular bilan haqiqiy hayotda uchrashishlari, ishonuvchan odatlariga ko'ra begonalar bilan dildan suhbatlashishlari xavfini alohida ta'kidlashlari zarur. Bunday muloqotlar ko'pincha kiberjinoyatchilar uchun juda qulay sharoit ekanligini har bir o'smir bilmog'i lozim. Ommaviy tarqatiladigan spam, iltimos bilan murojaat etiladigan SMS xabarlar, allaqanday shubhali «Tanlov»lar haqidagi e'lonlarga ishonmaslik umuman, kompyuterga zanjirsiz bog'lanib, butun hayot yo'lini qora dog' bilan bulg'ashiga olib kelishi mumkin bo'lgan xavfli axborotlarga aldanmaslikni onglariga singdirish zarur. Bugungi kunda ayrim ommaviy ijtimoiy tarmoqlarda 13 yoshga to'lmagan bolalarni ro'yxatga olmaslik uchun cheklovlar qo'yilgan. Ayrim kompyuter operatsion tizimlarida ham «ota-ona» nazorati funksiyasi mavjud bo'lib, bolalarni tizimdan foydalanish vaqtlariga cheklov qo'yish imkoni mavjud. U kompyuterdan o'rnatilgan vaqtdan ortiqcha foydalanish imkonini bermaydi va avtomatik ravishda ishini to'xtatadi. Agar farzandingizga kompyuter sotib olib, undan bilimlari doirasini kengaytirish maqsadida foydalanishiga ruxsat bergan ekansiz, bu bilan o'zingizning ham oldingizga mas'uliyatli vazifalar paydo bo'lganini unutmasligingiz zarur. Ayrim mamlakatlarda bolalarning o'z tarmoqlari mavjud bo'lib, ularda: ovozli o'yinlar, multfilmlar, harflari yirik shriftda va bolalarga mos

tushunarli tilda bayon etilgan matnlar berilgan. Mazkur saytlar kattalar ham kirib, ularni o'rganishlari imkoni mavjud. Bunday tarmoq manbalarida bolalarga haqiqiy hayotdagi kabi virtual olamda ham tartib-intizom qoidalari mavjudligini tushuntirib borish eng birinchi navbatdagi vazifadir. Kompyuter va axborot kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) taraqqiyoti davrida tug'ilib, ulg'ayayotgan bolalar AKT sohasida dolzarb bilim va malakalarni jajji kichkintoy davrilaridanoq o'zlashtirib bormoqdalar. Ayrim sohalarda hatto kattalarga qaraganda, ko'proq bilimga ega ekanliklari hech kimni taajjubga ham solmay qo'ydi. Biroq shunday bo'lsada, har qanday xavf-hatarning oldini olish maqsadida, ularga ko'zquloq bo'lish va Internet haqiqiy hayotdan uzoq ekanligi, undagi ko'plab manbalar haqiqatga to'g'ri kelmasligini tushuntirish biz kattalarning kechiktirib bo'lmaydigan vazifamiz hisoblanadi Internet tarmog'idan bolalarni himoya etishga xizmat qiluvchi texnik imkoniyatlar mavjud bu maxsus dasturlar bo'lib, ular aynan salbiy ta'sir etuvchi, axloqsizlik, yomon odatlarni targ'ib qiluvchi saytlarning ochilishiga yo'l bermaydi, ya'ni agar o'smir shunday axborotlarni hatto izlash tizimiga kiritrsa, izlash natijalari samarasiz bo'ladi. Pedagogik nuqtai nazardan, tarmoq quyidagi xavfli ta'sirlarga ega: zamonamizning salbiy ta'sirga ega yomon illatlari qatorida, Internet tarmog'iga bog'lanib qolish; - o'qish va bilim olishga yengiltaklik bilan munosabatda bo'lish. Internetdan tayyor dars ishlanmalari, matematik masalalar yechimlarini osongina topish hisobiga dars topshiriqlarini mustaqil bajarmaslik; - jismoniy rivojlanishiga salbiy ta'sir xavfi, ya'ni bolaning faol harakatda bo'lmay, uzoq vaqt monitor ro'parasida o'tirishiga to'g'ri kelishi va boshqalar. Mazkur xavflarning oldini olish maqsadida quyidagi tavsiyalarga e'tibor qaratish zarur: - farzandingiz tarmoqdan foydalanmoqchi bo'lganida uni nazoratdan chetda qoldirmang; - farzandingiz ongiga yuqoriga sanab o'tilgan xavfli jihatlardan himoyalani odatlarini singdirib boring; - farzandingizning tarmoqqa birinchi qadamlaridanoq, Internetda faqatgina «yaxshi» emas, balki «yomon» axborotlarni ham uchratishi mumkinligini tushuntiring; - farzandingizga tarmoqqa kirishda ro'yxatdan o'tish qoidalarini, ya'ni shaxsiy ma'lumotlarni berish mumkin emasligini tushuntiring; - Internetdan biror manbani saqlab olishda e'tibor qaratish zarur bo'lgan qoidalarni tushuntiring; - farzandingizga tarmoqda ham haqiqiy hayotdagi kabi tartib-intizom qoidalarini unutmang zarurligini ta'kidlang; - farzandingizning Internetdan foydalanishida «ota-ona nazorati» dasturlaridan foydalaning va cheklovlarni o'rnatib; - har kuni farzandingiz muloqotlarini kuzatib borishni o'zingizga odat qiling; - farzandingiz va o'zingizning kompyuter savodxonligingizni muntazam rivojlantirib boring; - O'z bilimlaringiz bilan o'rtoqlashing. Internet xavfsizligi sizning bu boradagi bilim va malakangizga ham bog'liq ekanligini unutmang. Xulosa qilib aytganda, yoshlarni fan-texnika yutuqlari bilan tanishtirib borish zarur, ammo salbiy oqibatlarini ham hisobga olgan holda, doimiy nazorat va tushuntirish ishlarining ular ongiga singdirib borilishi maqsadga

muvofigdir. Axborotlar oqimidan foydalanish bo'yicha yoshlarda sog'lom immunitetni hosil qilish, ijobiy tomonlarini o'rgatish bilan birga, salbiy oqibatlarini ham aytib o'tish kerak. Ayrim hollarda virtuallashuv jarayonining jaddalashishi o'smirda ijtimoiy munosabatlarni yomon kechishiga olib kelishi mumkin. Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Yoshlarda internet tobeligini oldini olishning psixologik xususiyatlarini o'rganishga doir olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari asosida: Yoshlardagi tobe axloqni oldini olishda shaxs axborot faoliyatining motivatsion sohasi, psixologik moslashuvi, o'z xulq-atvorini boshqarishi, kommunikativ hamda tashkiliy qobiliyati, kommunikativ nazorat va muloqotdagi hissiy holatini virtual makonga nisbatan ta'sirchanlik darajasi muhimligi tufayli internetga moyillikni belgilovchi tarkibiy tuzilmani differentsiyalash muhimligi asoslanganligiga oid ma'lumotlar Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o'quv-ilmiy markazining 2023-yil 22-dekabrda PM-101a-sonli buyrug'i bilan «Ontogenez psixologiyasi va differensial psixologiya» moduliga kiritilgan. Natijada Yoshlardagi tobe axloqni oldini olishda shaxs axborot faoliyatining motivatsion sohasini aniqlangan. shaxsning informatsion faoliyatdagi motivatsion sohasini psixologik xususiyatiga ko'ra «filtrlanmagan» axborotlar kognitiv, hissiy sifatlarning destruktiv o'zgarishiga olib kelib, shaxslararo munosabatlardagi real muloqotni virtual makonga «siqib chiqarganligi» tufayli Yoshlarda internetga tobelik kommunikativ motivlarning ustuvorligi bilan xarakterlanishi asoslanganligiga oid ma'lumotlar Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o'quv-ilmiy markazining 2023-yil 22-dekabrda PM-101a-sonli buyrug'i bilan «Umumiy psixologiya» moduliga kiritilgan (Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o'quv-ilmiy markazining 2023-yil 2023-yil 28-dekabrda PM-101a-sonli ma'lumotnomasi). Natijada shaxsning informatsion faoliyatdagi motivatsion sohasini psixologik xususiyatlarini aniqlashtirishirilgan. Yoshlardagi internetga tobelikni namoyon bo'lishida atrofdagilar bilan konstruktiv psixologik munosabat o'rnatish ko'nikmasini shakllanmaganligi yolg'izlik hissi, nizolashuvchanlik bilan bog'liq xulqiy-emotsional barerlarni kuchaytirganligi tufayli shaxslararo muloqotdagi hissiy to'siqlar muhim omil ekanligi dalillanganligiga oid takliflar Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o'quv-ilmiy markazining 2023-yil 22-dekabrda PM-101a -sonli buyrug'i bilan «Ijtimoiy psixologiya» moduliga kiritilgan

Natijada Yoshlardagi internetga tobelikni namoyon bo'lishida ta'sir etadigan omillarni dalillangan. Yoshlarning internetga tobeligining oldini olishda sub yekt-sub'ekt munosabatlaridagi ijtimoiy kompetentlik (kommunikativ qobiliyat, nazorat) hamda hissiy-irodaviy sohani barqaror rivojlanishi shaxs ijtimoiy-psixologik moslashganligini ta'minlaganligi hamda real konstruktiv muloqot o'rnatish xususiyatini tarkib toptirganligi tufayli o'z xulq-atvorini boshqarish ko'nikmasini

shakllantirish muhim ekanligi dalillanganligiga oid takliflar Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o‘quv-ilmiy markazining 2023-yil 22-dekabrda PM-101a-sonli buyrug‘i bilan «Ontogenez psixologiyasi» moduliga kiritilgan (Toshkent davlat pedagogika universiteti huzuridagi Psixologiya o‘quv-ilmiy markazining 2023-yil 28-dekabrda PM-101a-sonli ma‘lumotnomasi). Natijada Yoshlar yoshlarning internetga tobeligining oldini olish yo‘llari ularning axborot faoliyatining motivatsion sohasini, kommunikativ nazorat va hissiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan trening dasturini takomillashtirilgan. Tadqiqot natijalarining aprotatsiyasi. Shunday qilib, ushbu korrelyatsiyalar Yoshlarning informatsion faoliyatda motivatsion sferaning ularning internetga tobelik darajasiga ta’siri sezilarli ekanini ko‘rsatdi. Xususan, kognitiv motivatsiyaning rivojlanishi Yoshlar o‘rtasida internetga tobelikning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki, Yoshlar qanchalik atrof-muhit to‘g‘risida adekvat bilimlarga ega bo‘lishsa, ularda internet tarmog‘idagi keraksiz ma‘lumotlardan foydalanish darajasi shunchalik pasayadi. O‘z navbatida, relaksatsion hamda kompensatsion motivatsiyaning rivojlanishi, respondentlarning internetga tobeligining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Chunki, internet olami Yoshlarga tashqi muhitdan ko‘ra, relaksatsiya motivatsiyasini uyg‘onishiga va uni rivojlanishiga olib keladi. Bundan tashqari Yoshlarni ijtimoiy muhitda o‘zini to‘la namoyon eta olmasliklari, ularni turli xil internet tarmoqlarida o‘zini “ko‘rsatish” orqali kompensatsiya qilinishi dalilandi. Yoshlarni «o‘z xulq-atvorini boshqarish uslubi» internetga tobelik darajasi bilan teskari aloqadorligi kuzatildi. Bundan ko‘rinadiki, shaxsning faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish ko‘nikmasining shakllanishi ularda o‘z xatti-harakatlari dasturini tuzish, turli vaziyatlarga nisbatan moslashuvchanlik, mustaqil qaror qabul qilish, o‘zini o‘zi boshqarish kabi xususiyatlar ularni internet tarmog‘iga qaramligini pasaytirar ekan. Kompyuterga tobelik diagnostikasini psixologik adaptatsiya bilan teskari aloqadorligi kuzatildi.

Yoshlarni internetga tobelik ta’sirlardan himoyalashning dinamikasini, psixologik usullarini takomillashtirish, yoshlarni turli axborot manbalaridan foydalanish holati, axborot madaniyatining shakllanganlik darajasi, axborot faolligining motivatsion tarkibini o‘rganishda empirik natijalar qo‘lga kiritildi. Yoshlarni internetga tobelik ta’siridan himoyalashning psixologik mexanizmlariga o‘z xulq-atvorini boshqarish, angib o‘tuvchi xulq-atvori, kibermakondan chiqishda iroda sifatlarini baholash, internetga tobelikning oldini olishning yangi zamonaviy yo‘llari va moslashuvchanlik kabi psixologik omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatishi dalillandi. Internetga tobelik Yoshlarning axborot faoliyati aspektidagi motivatsion sohasining xususiyatlari, ularning psixologik moslashuvi, xatti-harakatlarini o‘zo‘zini tartibga solish, kommunikativ va tashkiliy qobiliyatlar

darajasi, kommunikativ nazorati, shuningdek muloqotda hissiy barqarorlikka erishishda namoyon bo‘lishi isbotlandi.

Globalashuv davrida Yoshlarda uchraydigan turli xil internet ta’sirlar jarayonida shaxsning faoliyatni ongli ravishda rejalashtirish, o‘z faoliyatini ongli ravishda tashkil qilish, ijtimoiy munosabatlarda o‘z pozitsiyasini anglash kabi sifatlarni muhim ahamiyatga ega ekanligi dalillandi.

Yoshlar internetga tobeligini korreksiyalash dasturining samaradorligi, axborot faoliyatining motivatsion tuzilishi, psixologik moslashuv, xatti harakatlarning o‘zini o‘zi boshqarishi, muloqot qobiliyatlari, tashkiliy qobiliyatlar, kommunikativ nazorat, hissiy aloqa omillaridagi ishonchli farqlar qayd etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abramova G.S. Vozrastnaya psixologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. – M., “Izd-vo”, 2000. – 621 s.
2. Krisko V.R. “Psixologiya i pedagogika”. – M.:Xfrvest- AST, 2000.
3. Sapogova Y.Y. “Psixologiya razvitiya cheloveka”. – M., 2001.
4. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov. – M., “Izd-vo”, 2002. – 384 s.
5. Davlatshin M.G. va boshqalar. “Yosh davrlari va pedagogik psixologiya”. – T.: TDPU, 2004. – 168 b.
6. Rean A.A., Bordovskaya N., Rozum S. “Psixologiya i pedagogika”. – SPb.: Piter, 2007.
7. Nishonova Z.T., Alimova G.Q. “Bolalar psixologiyasi va o‘qitish metodikasi”. – T., 2006.
8. G‘oziev E.G‘., Samarova Sh.R. Bolalar psixologiyasi. – T.: “Mumtoz so‘z” , 2012. – 150 b.
9. G‘oziev E.G‘. Psixologiya. – T.: “O‘qituvchi” , 2008. – 351 b.
10. Mahsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. T.: “Turon-Iqbol”, 2006. – o‘quv qo‘llanma, 118 b.